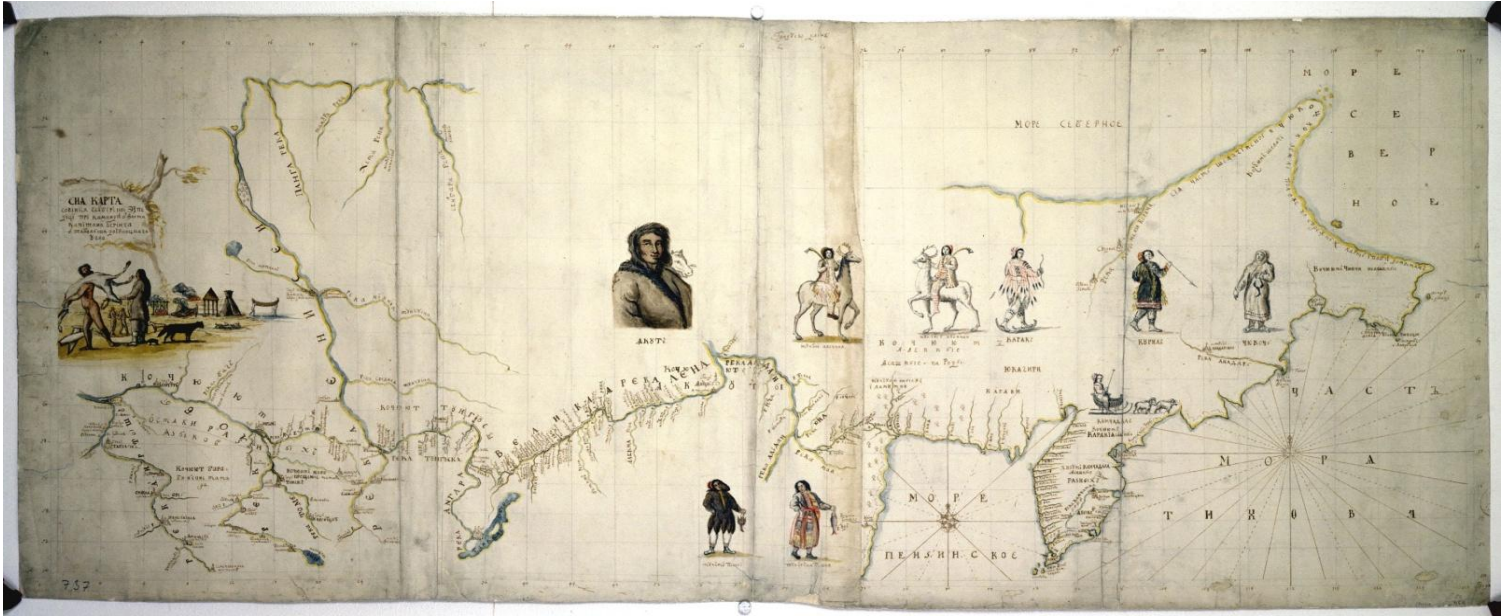

Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi: 19. Yüzyıl Başlarına Kadar Olan Araştırmalar

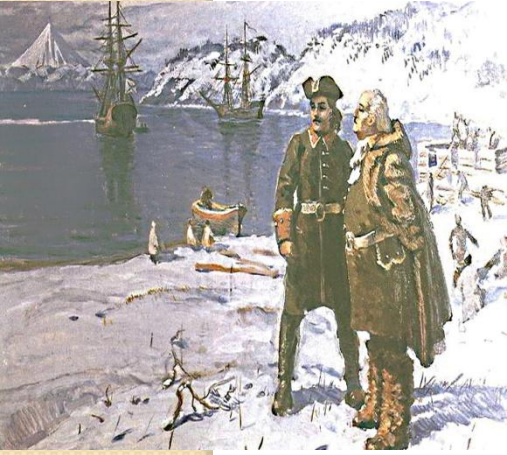
TL 4095 Hakas Diyalektolojisi
Prof.Dr.Gülsüm Killi Yılmaz

Dil temaslarının yoğunluğuna bağlı olarak sınırları değişen Hakas ağızları üzerine çalışmaları 18. yuzyılın başlarına kadar indirmek mümkündür.

Buna göre Hakas ağız araştırmalarının tarihi  döneme ayrılabilir:

1. 1917 Ekim Devrimi'ne kadar olan dönemdeki araştırmalar,
2. Sovyet Dönemi araştırmaları,
3. Çağdaş dönemdeki araştırmalar (Borgoyakova 1998:20).

Doğrudan Hakas ağzlarının araştırılmasına yönelik olmasa bile, Hakas ağzlarıyla ilgili çalışmaların tarihini 18. yüzyıl başına kadar indirmek mümkündür. Sibirya'ya yapılan ilk bilimsel gezilerin Sibirya'nın doğal kaynakları, nüfus durumu, Rusya'nın ekonomik gelişmesine yapabileceği katkıları konusunda kesin ve bilimsel verilere ulaşmayı hedefleyen, aynı zamanda Asya'nın Amerika ile birleşip birleşmediği konusunun açığa kavuşmasını isteyen Çar I. Petro ile ilgili olduğu söylenebilir. Daha çok bölge coğrafyasının öğrenilmesi ve doğal kaynaklarının araştırılmasına yönelik olarak düzenlenen gezilerin sonuçları, gezinin hizmet etmeyi esas olarak hedeflemediği başka bilim dallarına da malzeme sunmuştur.

Daniel Gottlieb Messerschmidt'in yönetiminde Sibirya'ya yapılan bilimsel gezi (1720-1727)

Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727, Tagebuchaufzeichnungen. Teil I, Januar 1721-1722, Berlin 1962; Teil 2 Januar 1723-Mai 1724. Berlin, 1966 von Daniel Gottlieb Messerschmidt

D.G. MESSERSCHMIDT
FORSCHUNGSREISE DURCH SIBIRIEN
1720-1727

TEIL I
TAGEBUCHAUFZEICHNUNGEN
1721-1722

AKADEMIE-VERLAG - BERLIN

Gezilerden ilki botanikçi ve zoolog D.G. Messersmidt'in yönetiminde 1719'da başlamış, Messersmidt bu bölgenin coğrafya, doğal kaynakları ve yerli halklarını araştırmak üzere sözleşme yapılarak gönderilmiştir. Messersmidt gezisi boyunca Urallardan Baykal'ın gerisine kadar hemen hemen Sibiry'a'nın bütün bölgelerini gezmiş tabiat bilimleri ve bölge etnografyasıyla ilgili çok zengin bir malzeme elde etmiştir. Çok değerli bilgileri içeren bu gezinin kayıtları 20. yüzyıla kadar yayımlanmamış olsa da bir çok bilim adamına kaynaklık etmiştir. 5 defter ve arkalı önlü yazılmış 1599 sayfadan oluşan kayıtlarda Tatar, Buryat, Ostyak, Tunguz gibi pek çok Sibiry halkını tanıma, etnografik malzeme ve dil malzemesi toplama imkânını bulduğu bu gezi ile ilgili notları vardır

Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727, Tagebuchaufzeichnungen. Teil I, Januar 1721-1722, Berlin 1962; Teil 2 Januar 1723-Mai 1724. Berlin, 1966 von Daniel Gottlieb Messerschmidt.

Baraba bozkırlarından Krasnoyarsk Vilayetine gelen Messerschmidt, Çulım, Abakan ve Yenisey nehirleri ile onların çok sayıdaki kollarının havzasında beş ay boyunca incelemelerde bulunmuştur. Kayıtlarında bugün Hakasçanın yok olmuş olan bir ağzını konuştukları kabul edilen Kamasinlerin Samoyedler, Koybalların ise Ostyaklarla ilgisine dikkat çekmiştir. Bu gezi kayıtlarında Hakasya, Krasnoyarsk vilâyeti ve komşu vilâyetlerdeki yerleşim yeri ve yeryüzü şekillerinin isimleri aşağı yukarı bugün Hakasçada bulunan şekliyle ve de o bölge ağzını konuşan halkın fonetik özellikleriyle kaydedilmiştir. Onun dışında da pek çok kelimenin ağızlarda yer alan şekilleri kaydedilmiştir.

İkinci Kamçatka Gezisi (1733-1741)

Danimarkalı Vitus Bering'in yönettiği Birinci Kamçatka Gezisini (1721-1730) 1733-1741 yılları arasında yapılan **Büyük Kuzey Gezisi** adıyla da anılan İkinci Kamçatka Gezisi izlemiştir. Çeşitli ekiplerin bağımsız olarak hareket ettiği bu gezinin bilimsel kanadını tarihçi **Gerrard Fridrih Miller (Almanca imlâ ile Gerhard Friedrich Müller)**, doğabilimci **Johann Georg Gmelin** gibi bilim adamları oluşturmuştur.

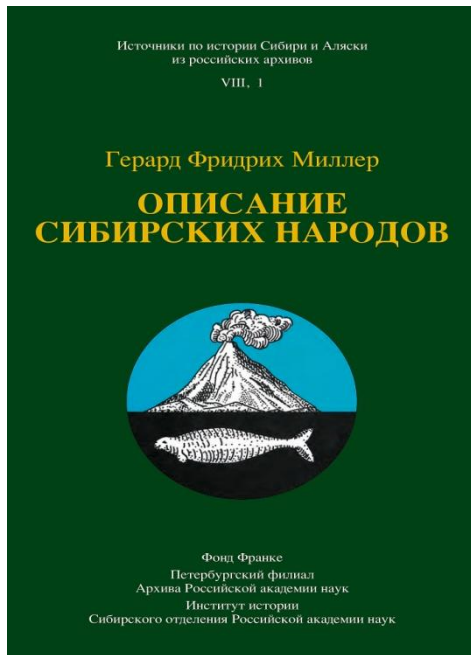
Gerhard Friedrich Müller (1705-1783)

**Johann Georg
Gmelin (1709-1755)**

G.F. Miller bütün Sibirya şehirlerinin arşivlerini araştırmış, Sibirya tarihi, coğrafyası ve ekonomisi üzerine pek çok belge ve bilgiye erişmiştir. Bunun yanı sıra Sibirya'nın yerli halklarının dilleri, maddi ve manevi kültürlerine ait de oldukça geniş bir malzeme elde etmiş, bu araştırmalarının sonucunda **İstoriya Sibiri (Sibirya Tarihi)** isimli **3 ciltlik** eserini kaleme almıştır. Bu eser Miller'in sağlığında tamamen yayınlanamamış, ilk olarak eserin 1. cildi Almanca olarak „Sammlung Russischer Geschichte“ serisinde 1761, 2. cildi ise 1763 yılında basılmıştır. Rusçaları ise sadece 1 ve 2. ciltler 1787'de yayınlanabilmiştir (Miller, 1937: III).

Bu eserin 3. cildi ise ancak Miller'in doğumunun 300. yılı anısına 2005 yılında yayınlanmıştır. Onun Rusya İnsani Bilimler Arşivinde yer alan ve hemen hemen kendi tarafından yayına hazır bir şekilde bırakılmış olan *Opisaniye sibirskih narodov/ Beschreibung von den sibirischen Völkern* isimli eseri ise A.H. Elert tarafından ancak 2009 yılında Moskova'da yayınlanmıştır.

Миллер Г.Ф. Описание сибирских народов / Изд. А.Х. Элерт, В. Хинтцше. М.: Памятники исторической мысли, 2009. 456 с. (Источники по истории Сибири и Аляски из российских архивов: VIII, 1)

FLORA SIBIRICA
SIVE
HISTORIA
PLANTARVM SIBIRIAE
TOMVS I.
CONTINENS
TABVLAS AERI INCISAS
L.

AUCTORE
D. Joanne Georgio Gmelin,
CHEM. ET HIST. NAT. PROF.

PETROPOLI
EX TYPOGRAPHIA ACADEMIAE SCIENTIARVM
MDCCCLII.

⁴
D. Johann Georg Gmelin,

der Chemie und Kräuterkunde auf der hohen
Schule zu Tübingen öffentlichen Lehrers,

Reise 517
durch
Sibirien,

von dem Jahr 1740 bis 1743.

Vierter Theil.

Mit Kupfern.

Mit Königl. Russl. auch Königl. Pobl. und
Churf. Sächs. allergnädigsten Privilegiis.

G e t t i n g e n,

verlegt Abram Wandershoeks seel. Wittwe, 1752.

G.F. Miller'in başkanlık ettiği ve yaklaşık 10 yıl boyunca devam eden gezilerin neticesinde Sibirya tarihi ve coğrafyası yanında, Sibirya'nın yerli halklarına ait bir kısım sözlük malzemesi ile etnografik malze de elde edilmiştir. Miller tarafından derlenen malzemenin büyük kısmı *Tsentral'nyy gosudarstoenniy arhiv drevnih aktov*'da (TsGADA Dosya No: 513, 528, 529) bulunmaktadır.

Miller, 1735 yılında Kaça nehri boyunda yaşayan Kaçlardan, İyus nehri koyunda oturan Kızıllardan, Abakan nehri boyunda yaşayan Sagay ve kısmen Kaç ve Koyballardan sözlük malzemesi derlemiştir. Bu malzeme *Leksikon, ili luçşe skazat' sobranie slov tatarskogo yazıka po vsem onago dialektam sibiri* (Tatar dilinin ve bütün diyalektlerinin söz varlığı, daha doğrusu söz derlemesi) adı altındaki kelime listesinde verilmiştir. Bu sözlükte Miller, ayrı bir başlık altında Kangatların dilinden de bahsetmiştir ki, bazı kaynaklara göre, Kangatlar Karagaslarla birlikte yaşıyorlardı. Ancak Krasnoyarsk vilayetinden ve Kangatlardan derlenen malzemenin karşılaştırılması büyük bir benzerliği ortaya koymaktadır. Bu da o zamanlar Hakas-Minusinsk çukurluğunda Kangatların dilinin Hakaşçanın uzak bir ağzı olarak bulunduğunu göstermektedir. Miller'in sözlüğünü bugünkü Hakaşça ile karşılaştıran M. İ. Borgoyakov, bu kelime listesinin temel olarak Kaç ağzı özelliklerini yansıttığını belirtmiştir.

Yine Miller tarafından derlenmiş olan *Slovar' tatarsko - arinsko - kamaşinsko - kottsko - buryatsko - latinskiy* (Tatarca- Araca- Kamasince-Kotca-Buryatça-Latince Sözlük) (TsGADA, Dosya:199, No: 529, Bölüm:II) adlı çalışmada da “Tatarca” adı altında Kaç ağzı malzemesi verilmiştir .

Yine Miller'e ait olan *Sobraniye slov iz yazıka çulımskih tatar, kangatov, taygintsev i kamasintsev* isimli çalışma Merkezî Devlet Eski Belgeler Arşivinde (TsGADA) bulunmaktadır (Dosya:199, Belge 513, No:22). Buradaki malzeme büyük ölçüde “Leksikon” ile örtüşmektedir.

Peter Simon Pallas tarafından düzenlenen bilimsel gezi
(1768-1774)

Палласъ.

ь гравиров. портр. работы Гейслера (1802 г.). Рисов. Г. Глушковъ; рѣз. на дер. И. Матюшинъ.

Peter Simon Pallas (1741-1811)

Johann Gottlieb Georgi (1729-1802)

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sibiryaya'ya olan ilginin daha da artmasıyla zoolog ve botanikçi Peter Simon Pallas tarafından 1768-1774 yılları arasında Batı Sibiryaya, Altay'ı da içine alarak Doğu Sibiryaya'nın önemli bir kısmı ve Baykal'ı da içine alan bir bilimsel gezi düzenlenmiştir. Bu gezinin katılımcıları olan Pallas ve Johann Gottlieb Georgi o zamanki Hakas boylarının söz varlığını derlemişlerdir. Onlar tarafından toplanan malzeme *Sravnitel'nyye slovari vseh yazıkov i nareçiy, sobrannıye desnitsey Vsevisoçayşey osobi imperatritsı Yekaterini II (St. Petersburg, 1787-1789) (Bütün dil ve ağızların karşılaştırmalı sözlükleri...)* adı altında bir araya getirilmiştir. Bu eser 2 ciltlik el yazması halindedir. Bu sözlüğün ikinci baskısı ise "*Sravnitel'nyy slovar' vseh yazıkov i nareçiy po azbuçnomu poryadku raspolojennıy*" adıyla 1790-1791 yılları arasında dört cilt olarak basılmıştır.

Ayrıca St.Petersburg'da M.E. Saltıkov-Şçedrin adındaki Halk Kütüphanesi, F.P. Adelung Koleksiyonunda "*Perevod Rossiyskogo slovar'ya na yazıki: kaçınskiy, kızıl'skiy, kandınskiy, sagayskiy i bel'tırskiy*" (Fond 7 Adelung F.P, No 102) adında bir eser mevcuttur. M.İ. Borgoyakov'a göre bu sözlük, yukarıda belirtilen "*Sravnitel'nyye slovari...*" adlı çalışma için hazırlanmıştır. Bu sözlükte Sagay ve Beltirlerin aynı ağız konuştukları belirtilmiştir ki, bugün de Beltir ağızı Sagay ağızının bir alt ağızı olarak değerlendirilmektedir.

Grigoriy İvanoviç Spasskiy' in alışmaları

Grigoriy İvanoviç Spasskiy (1783-1864)

Ünlü tarihçi ve Sibirolog G.İ. Spasski 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Krasnoyarsk vilâyetinde uzun süre yaşamış, Hakas, Altay ve Tuva halklarının kültürünü ve dilini incelemiştir. Onun çalışmalarının çoğu *Sibirskiy vestnik (1818-1825)* ve *Aziatskiy vestnik (1825-1827)* dergilerinde yayımlanmıştır.

Spasski'nin çalışmalarının bir bölümü de Krasnoyarsk Bölgesi Devlet Arşivinde saklanmaktadır. Buradaki çalışmalardan bir bölümü de Rus dilindeki kelimelerin diğer Sibiryalı Türk halklarının dillerindeki karşılığının verildiği kelime listeleridir : *Slovar' yazıka, upotrebyayemogo kizil'tsami, kaçintsami i Sagaytsami, sobrannyy v 1804 godu.*

Bu listelerden Koybal ve Motor dillerinin söz varlığını içerenler ünlü tarihçi L.P. Potapov'un *Proishojdeniye i formirovaniye hakasskoy narodnosti* (Abakan, 1957) isimli eserinde de yer almıştır. Spasski'nin arşivde yer alan *Nabroski o teleutah i beltrah, Narodı tatarskogo plemeni* (Krasnoyarskiy krayevoy Gosudarstvennyy arhiv, F.No: 805, Ed.hr. 85) gibi çalışmaları da Hakasları oluşturan grupların dilleri ile ilgili bilgiler de içermektedir (Pataçakova 1973: 154).

Matthias Alexander Castrén'in çalışmaları

19. yüzyılın ilk yarısında Hakas ağızlarını daha etraflı bir biçimde inceleyen bilim adamı, dilbilimci ve etnograf M. A. Castrén'dir.

Matthias Alexander Castrén (1783-1864)

2 Aralık 1813'te O zamanlar Rusya İmparatorluğunun bir parçası olan Finlandiya'nın Tervola şehrinde bir papazın ođlu olarak dünyaya gelen Castrén, 18 yaşından itibaren çok çeşitli araştırmalara katılmış, araştırma hayatı boyunca daha önce hiç kimsenin üzerinde çalışmadığı 20 dili ağızlarıyla birlikte araştırmıştır.

Kalevela üzerine ilk makalesini daha 23 yaşındayken kaleme almıştır.

Fin, Samoyed, Tunguz ve Türk Dili gibi bugün Altaistik çerçevesinde değerlendirilen alanların temellerini atan pek çok çalışma yapmıştır.

Onun alışmaları Rusya Bilimler Akademisi tarafından Anton Schiefner'in 12 ciltlik *Nordische Reisen und Forschungen* adlı seride yayımlanmıştır.

7 Mayıs 1852'de Helsinki'de uzun süredir çekmekte olduğu Tüberküloz hastalığı neticesinde vefat eden Castrén, 40 yıl bir sürmeyen yaşamına çok önemli çalışmalar sığdırabilmiştir.

Bu seri Castrén'in şu eserlerinden oluşur:

I. Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838-1844.

II . Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849.

III. Vorlesungen über die Finnische Mythologie.

IV. Ethnologische Vorlesungen über die Altaischen Volkerschaften.

V. Kleinere Schriften.

VI. Versuch einer Ostjakischen Sprachlehre (iki ayrı basım).

VII. Worterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen.

VIII. Grammatik der Samojedischen Sprachen.

IX. Grundziige einer Tungusischen Sprachlehre.

X. Versuch einer Burjatischen Sprachlehre.

XI. Versuch einer Koibalischen and Karagassischen Sprachlehre.

XII. Versuch einer Jenissei-Ostjakischen and Kottischen Sprachlehre.

1845-1849 yılları arasında Urallar, Altay ve Sayan Dağları bölgesini gezen Castrén, bu süre içinde Minusinsk Bölgesinde de bulunmuş, Hakasların sözlü folklorundan da bir kısım malzeme derlemiştir. Kızıl, Sagay ve Beltirlerin gelenekleri, dünya görüşleri, dinî inançları ile ilgili kayıtlar da tutmuşsa da daha çok Koybal, Kaç, Kamasin, Karagas ve Soyotlarla ilgilenmiştir. Castrén'in çalışmaları Akademik Schiefner'in yardımıyla, onun ölümünden sonra yayımlanmıştır: *Versuch eines Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis aus der Tatarischen Mundarten des Minusinschen Kreises*, (Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St.Petersburg, 1857), *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849* (St.Petersburg, 1856), *Ethnologische Vorlesungen die Altaish Völker nedst Samojedischen Märchen und Tatarischen Heldensagen* (St.Petersburg, 1857), "Puteşestvie po Laplandii, Severnoy Rossii i Sibiri v 1838-1844, 1845-1849 gg.", *Magazin zenlevedeniya. Sobranie starih i novih puteşestvoiy*, ç.II, (Moskva, 1860). Yine Castrén ve Titov tarafından derlenen kahramanlık destanları Schiefner tarafından bir takım düzeltmelerle yayımlanmıştır: **Schiefner A., Heldensagen der Minussinschen Tataren rhytmisch bearbeitet...**, (St.Petersburg, 1859) (Borgoyakov, 1981: 125-127).

Castrén'in araştırmasını sürdürdüğü yıllarda, Castrén'in Samoyed ve Yenisey Ostyaklarının torunları saydığı Koyballar tamamıyla Türkleşmiş bulunuyorlardı. Ancak, yine de eski dillerinden birkaç kelime hatırlayabilen birkaç ihtiyar ile karşılaşabilmiştir. Samoyed ve Arin Ostyaklarından olan Motorlar da bu dönemde tamamen Türkleşmişlerdi ve dilleri Koyballara çok yakındı (Schiefner, 1957: V-VI)

Castrén, *Versuch eines Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus der Tatarischen Mundarten des Minusinschen Kreises* (1857) adlı eserinde Koybal ve Karagasların dillerini ses ve şekil bilgisi bakımından incelemiş, çalışmanın sonunda da “Tatarca-Almanca”, “Almanca Tatarca Sözlük” ve Koyballardan kaydettiği 1425 mısradan oluşan bir kahramanlık destanının metnini Almanca tercümesi ile birlikte vermiştir.

Castrén’in çalışmalarında bazı seslerin ve gramer şekillerinin yanlış kaydedilmiş olmasına rağmen Hakas ağızlarının ses bilgisi ve grameri iyi bir biçimde incelemiştir. Nitekim W. Radloff da Castrén’in bu ağız ile oldukça kısa bir süre meşgul olduğunu, bu yüzden de bir takım hataların ve yetersizliklerin mazur görülmesi gerektiğini belirtmiştir (Radloff, 1868: XVII).

Castrén’in eserindeki yanlışlardan en göze çarpanı ünlülerin tespitindedir. Castrén, genellikle /ı/, /i/, /u/, /ü/ bulunması gereken yerlerde genellikle e işaretini kullanmıştır, meselâ, tutup yerine tutep gibi. Ya da /ı/ sesinin bulunması gereken kelimeleri /i/ ile kaydetmiştir: *sı:n* “geyik” yerine *sin* gibi. Radloff, kayıtların, bu ağız konuşan bir kişiye kontrol ettirilmemiş olmasını eleştirmiştir (Radloff, 1882: 9).

